

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МАС-МЕДІА

Зоряна Галаджун

*Національний університет “Львівська політехніка”,
вул. Князя Романа, 1/3, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: galadzhyn_zoryana@ukr.net*

Осміслено концепції та моделі функціонування ЗМІ, виокремлено поняття, ознаки та види соціальної відповідальності мас-медіа.

Ключові слова: мас-медіа, соціальна відповідальність, типи мас-медіа, види відповідальності ЗМІ та журналіста, свобода слова.

Актуальність цього дослідження полягає в тому, що за 60 років науковці сформулювали багато концепцій щодо соціальної відповідальності підприємств. Але постає питання, якої концепції дотримуються українські мас-медіа? Існує широке різноманіття концепцій і підходів до соціальної відповідальності, які виникали в міру того, як суспільство бачило нову роль бізнесу, а очікування суспільства зростали. Критерії соціальної відповідальності дуже важко визначити, тому що вони є умовними: те, що для однієї дійової особи є відповідальним, інші можуть сприймати по-іншому. Абсолютних стандартів соціальної відповідальності немає і вони можуть змінюватися з кожним поколінням, з кожним етапом розвитку чи прогресу суспільства, культурними особливостями, специфікою історичного розвитку регіону, географії чи країни [15, с. 33].

Метою нашого дослідження є узагальнити існуючі поняття соціальної відповідальності мас-медіа, дослідити її види.

Теорія соціальної відповідальності преси набула поширення після звіту Комісії свободи друку в 1947 році. У своїй монографії “Чотири теорії преси”, яка побачила світ у 1956 р., Ф. Сіберт, У. Шрам та Т. Пітерсон представили типологію моделей відносин ЗМІ із зовнішніми соціальними та політичними структурами, в яких вони функціонують [9]. Було виділено такі моделі: авторитарна, лібертаріанська (ліберальна), теорія соціальної відповідальності й тоталітарна. За понад півстоліття, що минули від часу її появи, не бракувало спроб удосконалити і розширити її. Найпродуктивнішою з них, на думку І. Л. Михайлина, є концепція Деніса Маккуейла, який у дослідженні, назву якого можна перекласти як “Вступ до теорії масової комунікації” [1], запропонував до наявних опис ще двох теорій преси – медіаперіоду розвитку і періодики демократичної участі. Д. Галліна і П. Манчіні визначили чотири основні параметри, або виміри, порівняння сучасних медіасистем демократичних країн (кожен із цих параметрів у певному сенсі можна розглядати як окремий кількісний вимір): 1) ступінь розвитку медіаринків і масової преси; 2) ступінь політичного паралелізму; 3) ступінь розвитку журналістської

професіоналізації – журналісти, власники, працівники мас-медіа як автономна соціальна група, що об'єднуються професійною ознакою; 4) 4 ступінь втручання держави у діяльність окремих ЗМІ та медіасистему загалом [12, с. 84].

Як писав Т. Джефферсон, *“преса завжди набуває форми й забарвлення тих соціальних і політичних структур, у межах яких вона діє”*. Своєю чергою, у праці *“Сучасні медіасистеми: три моделі відносин ЗМІ та політики”* Д. Галлін і П. Манчіні пропонують уже інші моделі: **модель поляризованого плюралізму, модель демократичного корпоративізму і ліберальну модель**. Дослідники масової комунікації, спираючись на перераховані вище теорії, виділяють шість моделей розвитку ЗМІ: модель незалежної преси чи вільного ринку ідей (А. Оськін); радянську чи соціалістичну модель; модель соціальної відповідальності; авторитарну модель; модель *“розвитку”*; модель демократичного представництва. Саме в моделі соціальної відповідальності, на думку О. В. Данової [3, с. 129], розкривається новий ідеал поєднання свободи і відповідальності.

Інформована публіка є ключовою умовою демократії, унаслідок чого серед основних обов'язків мас-медіа перед суспільством виділяють правдивість, точність, збалансованість; обстоюється думка про те, що медіа загалом повинні бути плюралістичними, а це є відображенням суспільства, доступними для різних груп і репрезентативними для різних поглядів, зокрема, меншості. У цій теорії відповідальність журналіста першочергово відбувається перед його совістю. *“Журналісти, особливо молоді, рідко дають собі звіт у тій відповідальності, якою пов'язана ця професія. Вони часом забувають застосувати до себе ті сумніви, які з таким завзяттям виражають щодо інших. Занадто довіряють власним оцінкам, не піддають їх постійній перевірці”*, – вважає Маріон Денхофф, видавець гамбурзького щотижневика *“Цайт”* (переклад авт. – З. Г.) [4, с. 93–94].

В. Конецька зазначає, що в основі прагматичної типології мас-медіа лежать такі характеристики, як ступінь впливу і самостійність (свобода від впливу політичних, економічних і інших груп). На основі цих ознак вона виокремлює два головні типи медіа – авторитарний і плюралістичний, в останньому виділяють підтипи – вільна преса, преса соціальної відповідальності і преса демократичної співучасті [11, с. 115–120].

На жаль, як показало опитування студентів та аспірантів Національного технічного університету *“КПІ”*, проведене кафедрою психології та педагогіки цього ВНЗ, серед респондентів немає чіткого уявлення щодо поняття *“соціальна відповідальність”*. Здебільшого респонденти звужують це поняття до виконання обов'язків та обіцянок (30 %), виконання завдань (32 %), відповідального ставлення за наслідки своїх дій (38 %). Було опитано 158 респондентів (74 аспіранти та 84 студенти віком 21–25 років) [10, с. 118–119].

Надаючи повну та об'єктивну інформацію, журналіст повинен розуміти можливі наслідки матеріалу, який він подає; тобто, він, з одного боку, зобов'язаний інформувати суспільство, а з іншого, несе відповідальність за те, до чого може призвести представлена ним інформація. Д. Авраамов розглядає різні професії з погляду етичної науки, вважаючи, що окремо серед них виділяються ті, які мають справу з людиною, пов'язані з впливом на його долю і духовний світ. Разом з лікарем, педагогом, юристом, письменником, політичним діячем у цьому ряді стоїть і журналіст. Професія надає йому

право і, навіть більше, зобов'язує вершити публічний моральний суд над явищами, залучаючи громадський інтерес.

Отже, можна представити наступну ідеальну модель соціальної відповідальності мас-медіа:

- у своїй діяльності вони повинні виконувати певні зобов'язання перед суспільством; це передбачає публікацію матеріалів, які відповідають високим професійним стандартам інформативності, точності, об'єктивності і збалансованості;
- мас-медійна практика є саморегулюючою за допомогою правових норм і відповідних інститутів;
- мас-медіа повинні здійснювати свою діяльність як виразник різних поглядів з можливістю відповісти на критику;
- втручання у діяльність мас-медіа може бути виправданим тільки необхідністю забезпечення громадської безпеки;
- журналісти є відповідальними і перед суспільством, і перед роботодавцем;
- мас-медіа відповідальні за те, щоб їхня діяльність прямо чи опосередковано не могла сприяти проявам насильства, громадському безладдю, образам меншин. Найімовірніше, тут має йтися про норми права і органи внутрішньої самоорганізації журналістського співтовариства (див.: [7, с. 118–119]).

Дещо узагальнюючи всі попередні визначення, можемо припустити, що соціальна відповідальність мас-медіа – це добровільно взяті на себе самими мас-медіа зобов'язання перед суспільством під час здійснення своєї безпосередньої функції – з надання інформації та формування громадської думки, неухильно дотримуватись правових та морально-етичних норм.

У науковій літературі немає єдності думок щодо кількості видів соціальної відповідальності. На думку Н. Головка, соціальна відповідальність існує у формі політичної, правової та моральної відповідальності. Натомість Н. Фокіна вважає, що соціальна відповідальність складається з моральної та правової [5, с. 23]. Л. Грядунова до соціальної відповідальності зараховує політичну, громадянську, партійну, виробничу, правову, моральну, сімейно-побутову [2, с. 31–32].

А. Плахотний пропонує класифікацію, що об'єднує всі ці види відповідальності, приєднуючи до них економічну, національну та державну [13]. Залежно від суб'єкта він виділяє особисту і суспільну відповідальність. За способами регулювання і забезпечення (правова і моральна), а також у часовому вимірі: відповідальність за минуле, за вже вчинене діяння – ретроспективна; відповідальність за майбутні дії – перспективна. Дослідник пропонує також соціальну відповідальність класифікувати за видами соціальних ролей, кожній з яких відповідає своя форма відповідальності – політична, суспільна, партійна, виробнича, професійна, сімейна [13].

О. Іваненко зазначає, що класифікація соціальної відповідальності залежить від сфери соціальної діяльності, з огляду на що виділяють: політичну, моральну, суспільну, юридичну та інші види відповідальності [8, с. 60–64]. М. Бахтін виокремлює такі види соціальної відповідальності: моральну, персональну, політичну, соціальну. Р. Хачатуров вважає, що у суспільстві існує стільки різновидів соціальної відповідальності, скільки в ньому діє різновидів соціальних норм [5].

Цікаві думки щодо структури відповідальності висловив В. Томашов. Він розрізняє чотири рівні відповідальності: пізнавальний як відповідальність за правильне визначення прогресивної об'єктивної необхідності; аксіологічний рівень як відповідальність за правильну оцінку існуючих можливостей для дій згідно з необхідністю; інструментально-корегуючий – як відповідальність за правильний вибір засобів і методів реалізації об'єктивної необхідності; практичний рівень – відповідальність за результати практичних дій, що реалізують вимоги об'єктивної необхідності [5]. В. Сперанський на підставі дослідженого у науці теоретичного “багажу” знаходить інший та, на його думку, більш вдалий підхід до аналізу структури соціальної відповідальності. Соціальну відповідальність він поділяє на дві підсистеми відносин. Це, по-перше, відносини ретроспективні, у яких суб'єкт – особа, група, клас і навіть суспільство – відповідають за вчинені дії (зокрема і за проступок); по-друге, як санкція за дії, що не відповідають інтересам суспільства. Санкція може бути як моральна, так і правова; правове покарання у суспільстві супроводжується моральним осудом [17, с. 108–109].

Проаналізувавши різні підходи до визначення видів соціальної відповідальності, погоджуємось із О. Зайчук та Н. Оніщенко щодо обґрунтованості класифікації соціальної відповідальності на правову та неправову, де неправова не має юридичного характеру та виступає у формі моральної, політичної, корпоративної, релігійної, етичної тощо. Правові вимоги повинні постійно взаємодіяти з моральними, перевірятися останніми.

З погляду низки дослідників, про соціальну відповідальність можна говорити тільки стосовно до таких суб'єктів діяльності, як соціальні групи і соціальні інститути, причому вони соціально відповідальні за виконання своїх функцій. На думку М. Солодкої, про соціальну відповідальність індивіда можна говорити лише тією мірою, якою цей індивід є членом тієї чи іншої соціальної групи. Розмірковуючи, наприклад, про соціальну відповідальність журналіста або вченого, науковці виходять з того, що є представники конкретної професійної групи, яка має певну соціальну значимість. Звідси випливає, що індивідуальна відповідальність представників професійних груп є соціальною відповідальністю, яка являє собою єдність різних видів відповідальності, таких, до прикладу, як: правової, службової та етичної, підтвердженням чого є практично усі викладені вище висловлювання різних учених про види соціальної відповідальності.

Інша позиція, багато в чому діаметрально протилежна щойно представленій, визнає соціальну відповідальність тільки за індивідом. Оскільки він діє в *соціумі*, то його відповідальність завжди є *соціальною* і іншою бути не може. Виділяючи різні види індивідуальної соціальної відповідальності, серед них і професійну, прихильники такої позиції трактують соціальну відповідальність професійної групи як сукупність особистих соціальних відповідальностей.

Сьогодні значно розширюється і змінюється організаційно-структурний аспект відповідальності і на індивідуальному, і на колективному (професійному) рівнях. У різних ситуаціях і на різних рівнях з'являється групова відповідальність або відповідальність соціальних інститутів, у межах яких розширюється сфера дій їхніх представників, а це інколи призводить до послаблення особистої, індивідуальної відповідальності, що є, як зазначає М. Солодка, однією із проблем сучасності [15, с. 33].

Щоправда, існують і інші підходи, які трактують соціальну відповідальність не як якийсь інтегратор різних видів відповідальності, а як один із видів відповідальності. Наприклад, у матеріалах Міжнародної комісії з проблем комунікації соціальна відповідальність журналіста трактується лише як один з чотирьох видів його відповідальності, поряд з відповідальністю щодо засобів масової інформації та їхньої внутрішньої організації, правовою відповідальністю за внутрішнім законодавством, правовою відповідальністю за міжнародним законодавством [6]. Соціальна відповідальність журналіста тут визначається як відповідальність перед суспільством загалом. Журналіст-професіонал несе відповідальність безпосередньо перед суспільством, але чи несе він відповідальність як професіонал чи просто як громадянин? Наявність у цій дилемі професійного та правового чинників не робить великих розбіжностей між різними аспектами соціальної відповідальності, оскільки конкретні норми діяльності формулюються не тільки для індивідів, але і для інших суб'єктів професійної діяльності.

Складніше із морально-етичними чинниками, оскільки, як ми вже зазначали, традиційні етики були індивідуально орієнтованими. Одні дослідники пропонують не розглядати групи і соціальні інститути як суб'єкти моралі і, отже, заперечують наявність морально-етичної відповідальності у таких суб'єктів діяльності. Інші дослідники пропонують вважати їх суб'єктами моралі, для чого необхідно розширити межі традиційних етичних навчань і розробити нову етику, адекватну технологічному століттю і, отже, вважають за необхідне говорити про морально-етичну відповідальність і на соціальному рівні.

Професійна відповідальність має деякий проміжний ланцюжок між правовою та морально-етичною відповідальністю. Вперше відповідальність фахівця була сформульована дуже давно, понад 2,5 тис. років тому, в відомому вислові Гіппократа "*primum non nocere*" ("не нашкодь"), і саме цей принцип В. Різун визначає як основне гасло журналіста [14, с. 13]. Межі професійної відповідальності, як слушно стверджує М. Солодкая, детермінуються повноваженнями, яким наділений суб'єкт певної діяльності [15, с. 33].

Отже, якщо настання правової відповідальності ми пов'язуємо, зокрема, і з наявністю правової норми, то настання професійної відповідальності можливе у випадку наявності норм професійних, які, як правило, називають нормами професійної етики. "Професійна етика – це етика відповідальності" – ці слова належать відомому американському спеціалісту в царині менеджменту Пітерові Друкеру. У якихось елементах професійна відповідальність ближче до правової відповідальності, в інших – до морально-етичної. З огляду на це, можна розглядати на індивідуальному рівні тільки два типи відповідальності – правову і морально-етичну, що і роблять деякі філософи, а професійна відповідальність десь буде співвідноситися з правовими (в умовах контракту, договору), а десь із морально-етичними нормами. Особиста відповідальність у певних випадках не може регулюватися правовими нормами, тому в останній час активно розробляються дієві механізми морально-етичної відповідальності (як, наприклад, кодекси, норми, правила професійної етики тощо). Цей спосіб врегулювання поведінки відповідно до предмета відповідності нормам є не завжди ефективним саме,

на нашу думку, через відсутність гостроти відповідальності, як це, наприклад, є у правовій відповідальності. Соціологічне дослідження деяких сторін професійної свідомості журналіста, проведене серед молодих журналістів, виявило, що відповідальність до найважливіших якостей зараховують лише 31 % респондентів [16, с. 29–31].

Який є вихід із цього становища? На нашу думку, найефективнішим інструментом формування морально-відповідального фахівця є освіта. Саме в процесі навчання молода людина повинна засвоїти знання про види і міру відповідальності за все, що вона буде робити, виховати у собі відповідальне ставлення до своїх обов'язків через усвідомлення значимості своєї професії.

Список використаної літератури

1. McQuail D. Mass Communication Theory: An Introduction / D. McQuail. – Beverly Hills, 1987. – 273 p.
2. Грядунова Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма / Л. И. Грядунова. – К., 1979. – С. 31–32.
3. Данова О. В. Социальная ответственность средств массовой информации в современном российском обществе: ... дисс. на соискание ученой степени канд. социол. наук : спец. 22.00.06 / Данова Ольга Владимировна. – Саратов, 2003. – С. 129.
4. Денхофф М. Г. Границы свободы / М. Г. Денхофф. – М. : Международные отношения, 2001. – С. 93–94.
5. Зайчук О. В. Теорія держави і права : підручник / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 23.
6. Заключительный доклад Международной комиссии по изучению проблем коммуникации. – ЮНЕСКО, 1980. – 230 с.
7. Зеленко О. О. Засади формування концепцій соціальної відповідальності Українських підприємств / О. О. Зеленко. — Економічний простір : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : ПДАБА, 2008. – № 19. – С. 118–123.
8. Іваненко О. Визначення поняття сутності та видів соціальної відповідальності: актуальні проблеми / О. Іваненко // Право України. – 2006. – № 1. – С. 60–64.
9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс. – М. : ГУВШЭ, 2000. – С. 155.
10. Ковальчук О. С. Соціальна відповідальність як важлива складова освітнього процесу в умовах технічного університету : матеріали 4 міжнар. наук.-практ. конф. “Управління в освіті”. 23–24 квітня 2009 р. / О. С. Ковальчук. – Львів. – С. 118–119.
11. Конечкая В. П. Социология коммуникаций : учебник / В. П. Конечкая; Междунар. ун-т бизнеса и управления. – М., 1997. – С. 115–120.
12. Михайлин І. Л. Журналістська освіта і наука : підручник / І. Л. Михайлин. – Суми : Університетська книга, 2009. – С. 84–85.
13. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1981. – 191 с.
14. Різун В. В. Основи журналістики у відповідях та заувагах / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; В. В. Різун. – К., 2004. – С. 13.
15. Солодкая М. С. Ответственность субъекта управления: состояние проблемы и перспективы исследования / М. С. Солодкая // Credo. – Оренбург, 1998. – № 1. – С. 33.
16. Теплюк В. М. Социальная ответственность журналиста / В. М. Теплюк. – М. : Мысль, 1984. – С. 29–31.

17. Томашов В. В. Сущность социальной ответственности и ее место в системе исторического материализма / В. В. Томашев // Проблемы систематизации категорий исторического материализма. – Челябинск, 1980. – С. 108–109.

Стаття надійшла до редколегії 01.12.2016
Прийнята до друку 06.12.2016

ON THE CONCEPT AND TYPES OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN MASS MEDIA

Zoriana Galadzhun

*National University "Lviv Polytechnic",
Knyazyia Romana Str., 1/3, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: galadzhyn_zoryana@ukr.net*

While providing the complete and unbiased information, journalists must understand the consequences that the material that they are presenting may cause; that is, on the one hand, they are obliged to present information to the audience, while, on the other hand, they bear responsibility for the consequences of the presented information. Their role as a journalist entitles them to do moral justice upon the events that are attracting public interest.

Nowadays, both the organizational and structural aspects of accountability at the individual and the collective (professional) levels are significantly expanding and changing. In different situations and at different levels a group responsibility or liability of social institutions increases, within which the scope of action of their representatives expands, which may sometimes lead to a decrease of a personal and individual responsibility. This is, as noted by some researchers, one of the actual problems.

There are other approaches that treat social responsibility not as a integrator of different types of liability, but as a separate type of responsibility. For example, the materials of the International Commission on communication problems state that social responsibility of the journalist is interpreted only as one of four types of responsibility, along with responsibility for media and their internal organization, legal liability for domestic law, and the legal responsibility under international law.

Professional Journalists must bear responsibility to the public, but the question is whether they must bear such responsibility as professionals or as citizens? However, the presence of the professional and legal factors in this dilemma does not really make a difference between the various aspects of social responsibility, since rules of professional conduct are formulated not only for individuals but also for subjects of the professional activity, that is professionals.

Key words: mass media, social responsibility, media types, types of media and journalists' responsibility, freedom of speech.